
תשובה בענין תענית על ספר תורה שנפל (או"ח מ"ד, מג"א ס"ק ה')

שאלה מאת הרב צבי מרקוז מקהילת "מורשת אברהם" שבירושלים: בחור כבן שתיים-עשרה שהוזמן כאורח בטקס בר-מצוה בקהילתנו החזיק בספר תורה. באיזשהו שלב נפלה הכיפה מעל ראשו ובניסיון לתפוס את הכיפה, נפל ספר התורה מכתפו על הרצפה. מה הדין? האם חייבים לצום? האם יש בסיס לרעיון הנפוץ שחייבים לצום ארבעים יום?

תשובה: מנהג התענית אינו נזכר בתלמוד ואצל הראשונים. הוא נזכר לראשונה במאה השבע-עשרה ומאז הוא מופיע בספרים רבים (ראה רשימת הספרות בסוף). מנהג התענית בעצמו מופיע בצורות שונות ויש פוסקים הדורשים מעשי כפרה אחרים במקום תענית. להלן נציג את התפתחות המנהגים ואת השיטות השונות שנאמרו בנידון ונציע כיצד יש לנהוג.

(א) תקופת התלמוד והראשונים

ר' חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א (1724-1806), כבר הדגיש בשו"ת חיים שאל שהמנהג שמי שהפיל ספר תורה חייב להתענות "אינו מפורש בתלמוד ופסקי רבוואתא קמאי [= הרבנים הראשונים]". וכן הדגיש ר' חיים מצאנז, בעל שו"ת דברי חיים, בשנת 1858: "והנה בעיקר הדבר שנוהגין אנו בני אשכנז להתענות בנפול ספר תורה או תפילין אין לו שום רמז בש"ס". וכן הדגיש הרב גדליה פלדר בעל יסודי ישרון (1921-1991) בימינו: "ולא מצינו מקור לזה בגמרא דילן ולא בבני מערבא".

אף על פי כן, יש אחרונים שחיפשו רמז למנהג התענית אצל הראשונים. שנינו בסוכה מ"א ע"ב: "מיתבי: לא יאחז אדם תפילין בידו וספר תורה בחיקו ויתפלל"; ורש"י מפרש: "מפני שטרוד הוא במחשבתו שלא יפלו מידו ויתבזו ואין דעתו מיושבת עליו בתפילתו". מקור זה מלמד שיש להיזהר שתפילין וספר תורה לא יפלו מידו, אבל אין הוא מלמד כלום על עניינו.

הרמב"ן מתייחס להפלת ספר תורה בפירושו לדברים כ"ז:כ"ו:

"אשר לא יקים את דברי התורה הזאת... ובירושלמי סוטה [ז'ד', כ"א ע"ד] איתי: "אשר לא יקים' וכי יש תורה נופלת!?! רבי שמעון בן יקים אומר:

זה החזון... ואמרו על דרך אגדה זה החזון שאינו מקים ספר התורה להעמידן כתקנן שלא יפולו".¹

כלומר, לפי אותו פירוש – שהרמב"ן חולק עליו בהמשך – "ארור" החזון שאינו מקים ספר תורה שלא יפול, אבל אין הוא אומר דבר וחצי דבר על תענית להפלת ספר תורה.

ב) המנהג לצום על נפילת תפילין

הרב ישראל מברונא (מהר"י מברונא, אשכנז, 1400-1480) נשאל על מי שנפל לו תפילין על הארץ כיצד ינהג:

והשבתי: כך ראיתי רבותי מנהיגים [= נוהגים] אם לא אכל בו ביום יתענה באותו יום אף על פי שלא קיבל עליו [תענית] מאתמול, ומכל מקום מתפלל "עננו" כמו בתענית חלום דטוב יותר בו ביום ואפילו בשבת כדאמרינן בפרק קמא דשבת [י"א ע"א] והטעם שהראו לו מן השמים שצריך תשובה וגם בנפילת תפילין איכא סימנא כדאמרינן בגמרא [עין מועד קטן כ"ה ע"א] האי מאן דאיתהפיך ליה רצועה ליתיב בתעניתא...

כלומר, רבותיו של מהר"י ברונא באשכנז כבר נהגו לצום על נפילת תפילין ולומר "עננו", אבל עדיין אין זכר לתענית על נפילת ספר תורה. המקור הבא גם עסק בתפילין, אבל הוא הראשון שהקיש היקש עם נפילת ספר תורה. הרב שמואל ב"ר משה קלעי בעל משפטי שמואל (תורכיה ויוון, המאה הט"ז) התבקש לספק "סמך למה שאומרים העולם שמי שנופלים לו תפילין צריך להתענות". הוא השיב שמי שמפיל תפילין יש בכך זלזול

והוא שאמרו חז"ל שתפילין שנשרפו בזרוע צריך הרואה לקרוע שתי קריעות כמו ספר תורה שנשרף כדאיתא במועד קטן פרק ואלו מגלחין [מועד קטן כ"ו ע"א]. ואחרי שהם כספר תורה וכי יסתפק אדם שמי שנפל ספר תורה מידו לא יתענה! וקצת ראייה יש ממה שאמרו ש"הרואה ספר תורה שנשרף בחלום חייב להתענות אפילו בשבת" [אורח חיים רפ"ח:ה'] וזה יספיק לתת סמך למנהג שנהגו.

כלומר, מתענים על ספר תורה שנשרף בחלום; כמו כן קורעים שתי קריעות על ספר תורה שנשרף ועל תפילין שנשרפו בזרוע. יש להניח שמי שהפיל ספר תורה חייב להתענות.² ומכיוון שיש היקש בין ספר תורה לתפילין שנשרפו, יש להניח שיש היקש גם בענין התענית. אבל במחילה מכבודו, הסבר זה אינו סמך אמיתי למנהג לצום על הפלת תפילין והוא בוודאי אינו אסמכתא לגבי צום על הפלת ספר תורה.

אכן, הרב משה אבן חביב, בעל כפות תמרים (סלוניקי וירושלים, 1654-1696), לא השתכנע מההסבר הנ"ל על תפילין והוא הציע שיש סמך למנהג מהסוגיא הנ"ל בסוכה מ"א ע"ב "לא יאחוז תפילין בידו ויתפלל" שמא יפלו. מכאן שהפלת התפילין היא זלזול וביזוי ולכן נהגו להתענות לכפר על העוון שלא שמרן יפה.

ג) האיזכורים הראשונים של המנהג לצום על הפלת ספר תורה

המקובל הרב משה זכות בעל אגרות הרמ"ז (איטליה, 1625-1697), הוא הראשון שהזכיר את המנהג שלנו במפורש. בשנת תכ"ב (1662) הוא כתב לאדם שקיבל על עצמו לצום על הפלת ספר תורה "בג' ההפסקות... והנה כל הפסקת ב' לילות וב' ימים...". לאחר שהודה שאין על כך רמז בכתבי האר"י ז"ל, הצדיק את הצום על פי גימטריא קבלית מסובכת.³ בסוף האיגרת הוא הציע עוד כמה דרכים לכפר על מה שקרה (ראה להלן).

באותה תקופה, יצר הרב אברהם גומבינר (פולין, 1637-1683), ככל הנראה, מנהג חדש של תענית על הפלת ספר תורה על סמך משפטי שמואל הנ"ל. במגן אברהם להלכות תפילין הוא כתב:

ובמשפטי שמואל כתוב קצת סמך למה שנהגו העולם להתענות כשנפלו תפילין על הארץ, והוא הדין כשנפל ספר תורה עיין שם. וצריך להיות דמיירי [שעוסק] בלא נרתיקן, אבל בספר תורה אפילו בנרתיקן [יש לצום] עיין סימן מ'.

כלומר, הוא הפך את הסברא של משפטי שמואל למנהג,⁴ והוא מוסיף חומר שיש לצום על ספר תורה שנפל אפילו אם נפל בנרתיקו. לאחר המגן אברהם, מנהג התענית להפלת ספר תורה נזכר אצל פוסקים רבים בצורות שונות כפי שנראה בהמשך.

ד) אסמכתות למנהג לאחר מעשה

פוסקים רבים ניסו למצוא מקור או רמז למנהג התענית לאחר מעשה. והרי כמה מנסיונותיהם:

1. יש שמסתמכים על הרמב"ן הנ"ל שחזן שלא דאג להקים ספר תורה נקרא "ארור" ולכן יש על מה לצום "שיתאמץ לתקן שיצא מכלל ארור ויהיה בכלל ברוך" (אמרי אש, מנחת פתים, ועוד).
2. יש שמסתמכים על מועד קטן כ"ה ע"א: "העומד על המת בשעת יציאת נשמה חייב לקרוע". יש איפוא היקש בין מת וספר תורה. אי לכך, מכיוון שנהגו לצום

- על אדם גדול שמת (ראה שמואל ב', א':י"ב ועוד), גם נהגו לצום על ספר תורה שנפל (ברכת רצה).
3. יש שמסתמכים על ירושלמי מועד קטן ג'ז', פ"ג ע"א, "הרואה תלמיד חכם שמת כרואה ספר תורה שנשרף", ור' אבהו מעיד שם שהוא צם על מותו של תלמיד חכם. ואם צמים על תלמיד חכם שמת, יש להניח שגם צמים על ספר תורה שנשרף או נתבזה (עמק הלכה).
4. יש שמסתמכים על מועד קטן כ"ה ע"א, על רב הונא שרצה לשבת על מיטה שספר תורה היה מונח עליה ושם כד על הארץ והניח ספר תורה עליו. מכאן שאסור להניחו על הארץ משום בזיון הספר (הרב יעקב שור המובא בתירוש ויצהר).
5. יש שמסתמכים על מועד קטן כ"ו ע"א הנ"ל, שחייבים לקרוע על ספר תורה שנשרף ועל תפילין שנשרפו, ואם קורעים על ספר תורה שנשרף גם צמים על ספר תורה שנפל (משפטי שמואל הנ"ל).
6. יש שמסתמכים על אורח חיים רפ"ח:ה': "הרואה בחלום ספר תורה שנשרף חייב להתענות אפילו בשבת", ולכן יש להתענות גם על ספר תורה שנפל (משפטי שמואל הנ"ל).
7. ויש שמסתמכים על תענית ט"ז ע"א, שבתענית ציבור מוציאים את התביה לרחוב העיר "לומר כלי צנוע היה לנו ונתבזה בעווננו". הרי שעוונות גורמות לבזיון התורה, ואם חס וחלילה נתבזתה התורה בנפילתה, הרי זה בוודאי מחמת חטאם של אנשי העיר ולכן יש להם לצום (דברי חיים, אבל הסברו כבר נדחה על ידי המהרש"ם וציץ אליעזר).
- ברם, כל ההסברים הנ"ל הם בגדר אסמכתא בעלמא ואינם עומדים בפני הביקורת.

ה) שיטות הפוסקים בענין הצום

- מכיוון שמדובר במנהג מאוחר, הוא התפתח בצורות שונות כפי שנראה להלן. יש להדגיש שבכמה מקרים הפוסק אינו מוסר על מנהג קיים אלא ממציא מנהג על פי סברתו – והרי השיטות השונות מן הכבדה אל הקלה:
1. המפיל והנוכחים צמים ארבעים יום. בעל תירוש ויצהר מוסר: "והנה ידוע בזה מנהג העולם להתענות ארבעים יום". גם הרב יעקב שור המצוטט שם מעיד על אותו מנהג והוא מציע שהמנהג מבוסס על רב הונא במועד קטן כ"ה ע"א, שהתענה ארבעים תעניות על שנהפכה לו רצועה של תפיליו. הוא גם מפנה לבבא מציעא פ"ה סוף עמוד א' המספר על רב יוסף שצם ארבעים תעניות

שלוש פעמים כדי שהתורה לא תמוש מזרעו. גם בעל מאורי אור (המובא אצל ציץ אליעזר, עמ' כ"ג) קובע שמי שהפיל ספר תורה חייב להתענות ארבעים יום. אכן, התקדים של ארבעים תעניות מופיע גם בבבא מציעא ל"ג ע"א וגם באורח חיים תקס"ח:ד'.

2. המפיל צם ארבעים יום בימי שני וחמישי בלבד; הנוכחים צמים יום אחד. כך מוסר בעל ברכת רצה המפנה לאורח חיים של"ד:כ"ו שאם מישהו כיבה דליקה בשבת על מנת להציל ממון "צריך להתענות ארבעים יום שני וחמישי... ואם ירצה לפדות התענית, יתן בעד כל יום שנים עשר פשיטים לצדקה". אכן, אותו סעיף ברמ"א מבוסס על ר' ישראל איסרליין, פסקים וכתבים, סימן ס' (והשווה שם, סימן נ"ה), ואפשר להוסיף שהמהר"ם מרוטנבורג פסק עונש כזה למי שבא על הנידה בשוגג (שם, סימן ס' ומשם בורה דעה קפ"ה:ד').

3. המפיל וכל הקהל – כולל בניאדם שלא היו נוכחים – צמים שני וחמישי ושני. החיד"א מוסר בחיים שאל שרב של קהילה אחת גזר תענית של ב' ה' ב' על כל הקהל. וכך פוסקים אמרי אש (בשינוי מסוים), דברי חיים, בית היוצר (רק לנוכחים), הרי בשמים, וכמה פוסקים המובאים אצל בית יצחק (רק לנוכחים).

4. המפיל צם שני וחמישי ושני; הנוכחים צמים יום אחד. כך פוסקים בית יצחק, תירוש ויצהר, עמק הלכה, אהל יהושע, ומנחת אלעזר.

5. המפיל וכל הקהל צמים יום אחד אפילו אם לא היו נוכחים בשעת הנפילה וראוי לתת צדקה. כך פוסק הרב ששאל את הרב אלן.

6. המפיל והנוכחים צמים יום אחד. כך פוסקים סת"ם, יד אלעזר, ערוגת הבשם, פרי שדה, אגרות משה, וחזון נחום (בשינוי מסוים).

7. המפיל ומי שראה את האירוע במו עיניו צם יום אחד; שאר הקהל יתנו כסף לצדקה. כך פוסק בעל זקן אהרן בעקבות פסיקתו של הרב ששאל אותו.

8. המפיל צם כל היום ביום כיפור קטן [= ערב ראש חודש]; הקהל צם עד חצות היום ביום כפור קטן. כך פוסק בעל אמרי דוד.

9. המפיל צם יום אחד; הנוכחים נותנים צדקה. כך פוסקים החיד"א בשו"ת חיים שאל וזכר יהוסף.

10. אם הספר נפל על הספסל או על המדרגות שלפני ארון הקודש אין צורך לצום בכלל, אבל מהראוי שכל הנוכחים יתנו סכום לצדקה. כך פוסק בעל עצי לבנון.

ו) הצעות נוספות

נוסף על צום, יש פוסקים המציעים מעשים אחרים כדי לכפר על הפלת ספר תורה:

1. אגרות הרמ"ז, שהוא כזכור הראשון שהזכיר את מנהג הצום, מוסיף שכדאי למי שמפיל ספר תורה: (א) "שיקבל עליו מהיום והלאה לנהוג כבוד גדול בכל כתבי הקודש" כגון לא להניח אותם על ספסלים שיושבים עליהם; (ב) "ולהוסיף יקר [= כבוד] לכל לומדי תורה"; (ג) ושיקח אותו ספר תורה שנפל ויקראנו מתחילתו ועד סופו על מנת להגיהו היטב.
2. בעל אבני צדק הציע שורה של מעשי כפרה וביניהם שאנשי אותו בית הכנסת יגמרו ספר תהלים פעמיים בכל שבוע בציבור במשך אותו חורף ואנשי העיר יגמרו ספר תהלים פעם אחת בכל שבוע.
3. בעל ערוגת הבושם תומך בהצעתו של בעל אבני צדק והוא בעצמו מציע שהגבאי והקורא ינדבו מטפחת חדשה לספר תורה ומכסה על הבימה שכך אנו מוצאים בצדיקים "דבמה שחטאו בו מתתקנים" (כך!).
4. כמה פוסקים הציעו שמי שאינו מסוגל לצום יתן צדקה לתלמוד תורה או להשיא יתומים או לפדיון שבויים שהם שלושת הדברים שמותר למכור ספר תורה עבורם לפי יורה דעה ר"ע:א' (דברי חיים, בית היוצר, אהל יהושע, תירוש ויצהר, הרי בשמים, והשווה בית יצחק, זקן אהרן, והרב פריהוף).
5. בעל תירוש ויצהר מציע שהעיקר איננו הצום כי אם להיזהר בכבוד חכמי העיר ורבניה.
6. הרב עובדיה יוסף, בעל יביע אומר, הציע "מה טוב ומה נעים לקהל בית הכנסת... שיתאספו כולם יום אחד בבית הכנסת וינהגו תענית דיבור וילמדו שם במשך כל היום, וזה הרבה יותר חשוב מתענית".
7. הרב יוסף חיים מבגדאד, בעל רב פעלים, הציע שמי שהפיל יצום יום אחד, ויתן קס"ב פרוטות לצדקה, וידליק נר לכבוד ספר התורה לפני ארון הקודש, ויעשה "פתיחה" פעם אחת בשבת, וישא את הספר מן ההיכל לתיבה, ויגביה את הספר, ויחזיר את הספר להיכל, ויעלה לעליה השישית, ועוד.
8. הרב דוד אברמסון הציע שיש: (א) ללמוד הלכות ספר תורה עם הקהל; (ב) לתת צדקה; (ג) מי שירצה יצום; (ד) ולתקן את סדרי בית הכנסת כדי שהדבר לא יקרה שוב.

ז) הלכה למעשה

למדנו בשלחן ערוך:

חייב אדם לנהוג כבוד גדול בספר תורה... ולהדרו ביותר... אלא ישב לפניו בכבוד ראש וביראה ופחד שהוא העד הנאמן על כל באי עולם... ויכבדנו כפי כוחו (יורה דעה רפ"ב:א' ועיין שם בכל הסימן).

אכן העם היהודי תמיד הקפיד מאוד בכבוד ספר התורה, וכתוצאה מכך הפלת ספר תורה נחשבת לדבר חמור המזעזע את כל הנוכחים. אף על פי כן, "מדינא אין יסוד ברור לחייב אפילו לזה שנפלו מידו [בתענית]" (ציץ אליעזר, עמ' ט"ו ושוב בעמ' כ"ד); ו"הדבר ברור שאין התענית הזאת חובה כלל" (יביע אומר); "ואם פשע בזה צריך כפרה וצדקה, אבל לא צום שבעיקרו אינו אלא מנהג שנהגו ואין לו זכר בתלמוד" (משפטי עוזיאל). באופן כללי, יש לפסוק בעקבות החיד"א שכתב בחיים שאל: "ואיברא דרב המקום לפי ראות עיניו יגזור ויתקן כדי שיזהרו לעתיד והכל לפי מקומו ושעתו", וברוח זו פסק בעל ציץ אליעזר. באופן ספציפי, יש להעדיף את גישתו של בעל ערוגת הבושם "דבמה שחטאו בו מתתקנים" ולעשות מעשי כפרה הקשורים למעשה כגון לקנות מפה חדשה לאותו ספר תורה, ללמוד הלכות ספר תורה, ולתת הדרכה לכל מי שמחזיק בספר תורה או מגביהו כדי שאותו מקרה מעציב לא יישנה.

דוד גולינקין
ירושלים עיר הקודש
כ"א באייר תשנ"ח
בהסכמת כל חברי הוועד

הערות

1. לפירושו של קטע קשה זה, ראה פרופ' דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, א', ירושלים, תשמ"ט, פרק ז'.
2. הרב דוד פרנקל הציג שמא בעל משפטי שמואל מתייחס למנהג שכבר היה קיים, אבל לא הבנתי כך מתוך דבריו. והשווה לדברי בעל מגן אברהם המובאים להלן וכן לדברי בעל שלחן גבוה (המובאים אצל יביע אומר) על משפטי שמואל: "ואני אומר ערבך ערבא צריך, שבספר תורה עצמו שנפל היכן מצינו שצריך להתענות!".
3. למרות התייעצות עם מומחים לקבלה, טרם הצלחתי להבין את הגימטריא שהוא הציג. "ג' הפסקות" פירושו כנראה שהוא מפסיק לאכול ליומיים ואז אוכל, והוא עושה כך שלוש פעמים. לתיאור מודרני של מנהג זה, ראה שו"ת תורה לשמה המיוחסות לר' יוסף חיים מבגדאד, ירושלים, תשל"ו, סימן תי"ז.
4. ראה לעיל, הערה 2.

ספרות

- אבני זכרון – ר' אלטר שאול פפעפפער, שו"ת אבני זכרון, מרמורשסיגעט, 1923, סימן ע"ב
- אבני חפץ – ר' אהרן לעווין, שו"ת אבני חפץ, בילגוריי, תרצ"ד, סימן נ"ט
- אבני צדק – ר' יקותיאל יהודה טייטלבוים, שו"ת אבני צדק, חלק יורה דעה, לבוב, תרמ"ו, סימן קט"ז-קי"ז (מובא אצל ציץ אליעזר, עמ' כ"ד)
- אברמסון – ר' דוד אברמסון, תשובה שהופיעה ב־Ravnet
- אגרות משה – ר' משה פיינשטיין, אגרות משה, אורח חיים, חלק ג', ניויורק, תשל"ג, סימן ג'
- אגרות הרמ"ז – ר' משה זכות, אגרות הרמ"ז, ליוורנו, תק"מ (1780), סימן ל"ז
- אהל יהושע – ר' יהושע פנחס באמבאך, שו"ת אהל יהושע, חלק ב', בילגוריי, תרצ"ב, סימן י"ד
- אלן – R. Wayne Allen, *Update*, Vol. 7 (1996), pp. 15-17
- אמרי אש – ר' מאיר אייזנשטט מאונגוואר, שו"ת אמרי אש, חלק א', לעמבערג, 1852, סימן ו'
- אמרי דוד – ר' דוד הלוי איש הורוויץ, שו"ת אמרי דוד, בילגורייא, תרצ"ד, סימן קט"ו
- בית היוצר – ר' יואל צבי ראטה, שו"ת בית היוצר, מונקאטש, 1896, סימן י"ד-ט"ו

בית יצחק – ר' יצחק יהודה שמעלקיש, שו"ת בית יצחק, חלק יורה דעה, חלק ב', פרעמישלא, תרנ"ה, סימן קס"ה
 ברכת רצה – ר' צבי הירש אורנשטיין, שו"ת ברכת רצה, לעמבערג, תרמ"ט, סימן ק"א
 דברי חיים – ר' חיים הלברשטאם מצאנז, שו"ת דברי חיים, חלק א', לבוב, תרל"ה, סימן נ"ט וחלק ב', חלק יורה דעה, סימן קל"ז
 הרי בשמים – ר' אריה ליבש הלוי איש הורוויץ, שו"ת הרי בשמים, מהדורה תניינא, למברג, תרנ"ז, סימן קל"ט
 זכר יהוסף – ר' יוסף זכריה ב"ר נתן שטערן, שו"ת זכר יהוסף, חלק א', ווארשא, תרנ"ט, סימן ל"א
 זקן אהרן – ר' אהרן וואלקין, שו"ת זקן אהרן, חלק ב', ניו יארק, תשי"א, סימן ט"ז
 חזון נחום – ר' נחום וייזנפלד, שו"ת חזון נחום, ניריורק, תשי"א, סימן פ"ו
 חיים שאל – ר' חיים יוסף דוד אזולאי, שו"ת חיים שאל, חלק א', לעמבערג, תרמ"ו, סימן י"ב (ובקיצור בשירי ברכה ליורה דעה רפ"ב, ס"ק ד' ובספרו לדוד אמת, עמ' 12)
 יביע אומר – ר' עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק שני, ירושלים, תשט"ז, חלק אורח חיים, סימן כ"ח (והוא מביא תשובות נוספות שטרם ראיתי)
 יד אלעזר – ר' אלעזר הלוי איש הורוויץ, שו"ת יד אלעזר, ויון, תר"ל, סימן קכ"ו
 יסודי ישרון – ר' גדליה פלדר, יסודי ישרון, חלק ב', ניריורק, תשט"ז, עמ' ק"א-ק"ו (סיכום של הרבה מהשו"ת הרשומות כאן)
 כפות תמרים – ר' משה אבן חביב, כפות תמרים בתוך: ספר שמות בארץ, פיעטרקוב, תרע"ב, פ"ה ע"ד, בפירושו לסוכה מ"א ע"ב
 מגן אברהם – ר' אברהם גומבינר, מגן אברהם לאו"ח מ"ד, ס"ק ה'
 מהר"י ברונא – ר' ישראל ברונא, שו"ת מהר"י ברונא, שטעטטין, 1860, סימן קכ"ז
 מהרש"ם – ר' שלום מרדכי שבדרון, שו"ת מהרש"ם, חלק ב', פיעטרקוב, תרס"ה, סימן רס"ד; וחלק ג', סאטמאר, תר"ע, סימן של"א (ס"ת שנקרע)
 מנחת אלעזר – ר' חיים אלעזר שפירא, שו"ת מנחת אלעזר, חלק ג', ברטיסלאווא, תרפ"ב, סימן נ"ב
 מנחת פיתים – ר' מאיר אריק, מנחת פיתים: הגהות על שלחן ערוך אורח חיים, מהדורה חדשה, ירושלים, תשנ"ג, עמ' ו', לאו"ח סימן מ"ד
 משפטי עוזיאל – ר' בן-ציון מאיר חי עוזיאל, שו"ת משפטי עוזיאל, חלק יורה דעה, תל-אביב, תרצ"ה, סימן י"ט
 משפטי שמואל – ר' שמואל ב"ר משה קלעי, שו"ת משפטי שמואל, ויניציאה, שנ"ט, סימן י"ב
 סת"ם – ר' שלמה קלוגער, שו"ת סת"ם, שהוא חלק ב' מספר שנות חיים, למברג, 1855, הלכות תפילין, סימן נ"ה

הרב דוד גולינקין

עמק הלכה – ר' יהושע בוימפל, שו"ת עמק הלכה, חלק שני, ניר-יורק, תש"ח, סימן ט'

עצי לבנון – ר' יהודה ליב צירלסון, שו"ת עצי לבנון, קלוזש, תרפ"ב, סימן ע"א
ערוגת הבשם – ר' משה בן עמרם גרינוואלד, שו"ת ערוגת הבשם, חלק אורח
חיים, סוואליווע, תרע"ב, סימן כ'

פרי השדה – ר' אליעזר דייטש, שו"ת פרי השדה, חלק ב', באניהאד, תרס"ט, סימן
ע"ב

R. Solomon Freehof, *Contemporary Reform Responsa*, 1974, – פריהוף –
no. 25

ציץ אליעזר – ר' אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, חלק חמישי, מהד' ב',
ירושלים, תשמ"ה, סימן א', עמ' ז'–כ"ה (והוא מביא תשובות נוספות שטרם
ראיתי)

קיצור שלחן ערוך עם שערים מצויינים בהלכה – ר' שלמה זלמן בריון, קיצור
שלחן ערוך עם שערים מצויינים בהלכה, מהד' ד', ירושלים – ניר-יורק, תשמ"ז,
סימן כ"ח:י"ב, עמ' קע"ד–קע"ה (הוא מפנה לתשובות רבות)

רב פעלים – ר' יוסף חיים מבגדאד, שו"ת רב פעלים, חלק רביעי, ירושלים, תש"ם,
חלק אורח חיים, סימן כ"ח

תירוש ויצהר – ר' צבי יחזקאל מיכלזאהן, שו"ת תירוש ויצהר, בילגוריי, תרצ"ז,
סימן ס"ז (והוא מביא תשובות נוספות שטרם ראיתי)

תודתי נתונה לרב דוד לזר שהיפנה אותי לארבע מהתשובות הנ"ל.